

علم اقتصاد، مکتب اقتصادی و سیستم

اقتصاد اسلامی

نویسنده: دکتر محمد رضا لطفعلی پور،

عضو هیئت علمی دانشکده علوم اداری و اقتصاد دانشگاه فردوسی مشهد

منبع: مجله دانشکده علوم اداری

و اقتصاد دانشگاه اصفهان

چکیده

اقتصاد اسلامی مقوله‌ای است که از دیرباز مورد بحث و بررسی علماء اسلامی قرار گرفته است. دانشمندان اسلامی ماهیت اقتصاد اسلامی بحثهای زیادی داشته‌اند و کتب

و مقالات زیادی در این زمینه به رشته تحریر درآمده است. به رغم مباحث زیاد هنوز بحثهایی حل نشده در این خصوص وجود دارد. بعضی اقتصاددانان اقتصاد اسلامی را علم اقتصاد از نوع "اقتصاد اثباتی" می‌دانند، در حالی که عده‌ای آن را مکتب اقتصادی "اقتصاد هنجاری" می‌پندارند و گروهی نیز بر این عقیده‌اند که تفکیک علم اقتصاد و مکتب اقتصادی از یکدیگر امری بی‌حاصل است.

در این مقاله ابتدا تعاریفی از "علم"، "مکتب" و "سیستم اقتصادی" ارائه شده است. سپس بحثهای موجود به تناسب در هر یک از این مقولات انجام شده است. و در نهایت با توجه به جامعیت دین اسلام

زیاد است. عده‌ای از دانشمندان اسلامی در پی تئوریزه کردن مباحث اقتصادی بوده و هستند. بعضی از اقتصاددانان مسلمان معتقدند که اقتصاد اسلامی از مقولات "اقتصاد دستوری" است. عده‌ای نیز بر این باورند که اقتصاد اسلامی از نوع "اقتصاد اثباتی" است. بعضی دیگر بر این اعتقادند که در اقتصاد اسلامی نمی‌توان مفاهیم اثباتی و دستوری را از هم تفکیک کرد. علاوه بر نظرات فوق عده‌ای دیگر از علمای اسلامی به نحو دیگری به مسئله نگاه می‌کنند گروهی بر این باورند که اقتصاد اسلامی همان "مکتب اقتصادی" است. عده‌ای نیز اعتقاد دارند که اقتصاد اسلامی نوعی "سیستم اقتصادی است" و گروهی به آن با دیده مسائل اخلاقی می‌نگرند. این مقاله در پی آن است تا ضمن مروری خلاصه بر مفاهیم "علم"، "مکتب" و "سیستم اقتصادی" جایگاه اقتصاد اسلامی و نوع نگرش به آن را در حد توان روشن سازد.

دیدگاهی

که به نظر می‌رسد با مجموعه اهداف و آرمانهای اسلامی نزدیکتر باشد تحت عنوان سیستم اقتصادی اسلام معرفی شده است. ویژگیهای نگرش سیستمی به اقتصاد اسلامی و نتایج مترتب بر آن بحثهای دیگری است که در این مقاله به آنها پرداخته شده است.

واژه‌های کلیدی: اقتصاد، علم، مکتب، اسلام، سیستم اقتصاد.

مقدمه

بحث در خصوص اقتصاد اسلامی بسیار

آیا اقتصاد اسلامی از مقولات علمی است؟ یا اینکه اقتصاد اسلامی مقوله‌ای مکتبی یا اخلاقی است؟ و یا اقتصاد اسلامی یک سیستم اقتصادی است؟ برای روشن شدن بحث لازم است هر یک از مفاهیم فوق قدری شکافته شده و مورد بحث قرار گیرند.

علم اقتصاد (اقتصاد اثباتی)

تعاریف مختلفی برای علم وجود دارد. چون در اینجا هدف بحث در مفاهیم نیست لذا به اجمال به ارائه بعضی از تعاریف می‌پردازیم. در یکی از تعاریف علم آمده است: علم شامل مجموعه‌ای از قضایای کلی است که محور خاصی برای آنها لحاظ شده و هر قضیه قابل صدق و انطباق بر مصادیق متعددی است^۱ با این

تعریف علم اقتصاد عبارت از قضایای کلی است که در خصوص پدیده‌های اقتصادی مصداق دارند. تعریف دیگری علم اقتصاد را اینگونه بیان می‌کند. علم اقتصاد بررسی روشهایی است که بشر به وسیله پول یا بدون آن برای بکار بردن منابع کمیاب

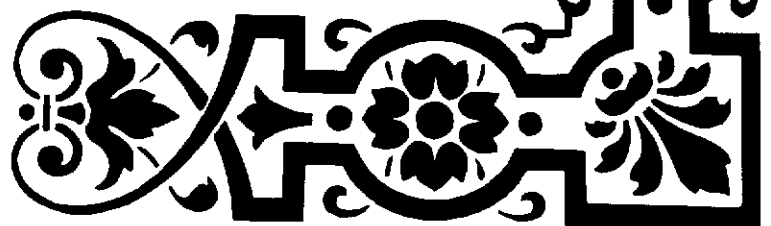

نقاط مشترک آنها را بیابیم به موارد کلی زیر خواهیم رسید. علم اقتصاد در زمینه کشف روابط علّی بین پدیده‌های اقتصادی بحث می‌کند. در این تعریف محور علم اقتصاد، بررسی و کشف روابط بین پدیده‌ها است. بر این اساس اگر بجای پدیده‌های اقتصادی، هدف، بررسی و کشف روابط بین خواص ظاهری اجسام باشد، با علم فیزیک سر و کار خواهیم داشت. همچنین وقتی راجع به حرکت و قوانین و مقررات حاکم بر آن بحث می‌کنیم در واقع از علم مکانیک یا "علم‌الحركة" بحث خواهیم کرد.

یکی از ویژگی‌های علم اقتصاد این است که نمی‌تواند مبنای قضاوت‌های ارزشی قرار گیرد. زیرا خواستگاه مسائل ارزشی، مکتب است در حالی که علم صرفاً به بررسی روابط و علّیت پدیده‌ها می‌پردازد. این روابط و قوانین علت و معلول‌هایی هستند که در طبیعت وجود دارند و هستی بر اساس آنها قوام یافته و صبرورت دائمی دارد.^۲ بعضی روابط اقتصادی ثابت و لایتغیرند نظیر نیاز

تولید به منظور تولید کالاها و خدمات در طی زمان و همچنین برای توزیع کالاها و خدمات بین افراد و گروه‌ها در جامعه به منظور مصرف در حال و آینده انتخاب می‌کند.^۳

در تعریفی دیگر علم اقتصاد، عبارت از علمی است که حیات اقتصادی پدیده‌ها و جلوه‌های آن را تفسیر کرده، ارتباط آن پدیده‌ها و جلوه‌ها را با اسباب و عوامل کلی که بر آن حاکم است بیان می‌دارد.^۴ بنابر این دیدگاه علم اقتصاد مسئولیت دارد تا آن پدیده‌های اجتماعی و یا طبیعی را که در زندگی اقتصادی پدید می‌آیند بررسی نموده اسباب و علل پدید آمدن وقایع را در خارج بیان دارد.^۵ اگر چه تعاریف در این زمینه زیاد است لیکن اگر بخواهیم

سیستم اقتصادی

سیستم اقتصادی یعنی طراحی، سازماندهی و اجرای يك الگوی عملی اقتصادی متشکل از ابعاد مختلف و نهاد‌های متفاوت که با یکدیگر هماهنگ باشند. این مجموعه هماهنگ به منظور خاصی طراحی شده و متضمن حصول به اهداف مشخصی است. برای ضمانت رسیدن به آرمان‌های مورد نظر لازم است روش‌های اجرایی و مکانیسم‌های عملی مبتنی بر واقعیات علمی باشد. بنابراین می‌توان سیستم اقتصادی اسلام را اینگونه بیان کرد: مجموعه‌ای از دستورالعمل‌های اجرایی و مکانیسم‌های عملی هماهنگ برای حل مسائل اقتصادی جامعه با توجه به واقعیات موجود (علم) و در چارچوب اهداف (مکتب) اسلام. سیستم اقتصادی چند ویژگی عمده دارد.

اولاً در چارچوب‌های کلی تعیین شده از طرف مکتب قرار دارد (مکتبی است). ثانیاً مبتنی بر واقعیات و روابط علمی پدیده‌های اقتصادی است، (علمی است). زیرا سیستم اقتصادی، رسالت تنظیم امور اقتصادی در حال و پیش‌بینی و برنامه‌ریزی برای آینده را بعهده دارد. حصول به این مهم زمانی مقدور است که از مسائل علمی پویا و رشدیابنده در طی زمان در حد‌اعلای آن استفاده شده باشد. ثالثاً از ویژگی‌های سیستم اقتصادی، متحول بودن آن در طی زمان است. یعنی بر اثر گذر زمان مسائل علمی جدیدی حادث می‌شود و تحولات علمی بر نیازها و خواسته‌های بشر تاثیر می‌گذارد بنابراین سیستم اقتصادی نیز که متکفل رفع نیازمندی‌های بشر در بستر زمان است دچار تغییر و دگرگونی می‌شود.

مکتب اقتصادی

واژه مکتب نیز در معانی متفاوتی به کار رفته است. از جمله: مجموع اندیشه‌ها و افکاری که در جمعی نفوذ کرده باشد همچنین يك نظر فلسفی ادبی و نظایر آنها را مکتب گویند همین‌طور این واژه به هنرمندان يك ملت، يك شهر با علایق خاص که در اجرا و بیان هنر اشتراك دارند، اطلاق شده است مثل مکتب فرانسه، مکتب پاریس^۴.

در فرهنگ‌های اقتصادی نیز واژه‌هایی برای يك رشته افکار مبتنی بر روش معین در باب جنبه‌های اساسی رفتار اقتصادی که از طرف بعضی اقتصاددانان صاحب‌نظر ابراز گردیده مثل مکتب کلاسیک، مکتب نئوکلاسیک و مکتب کمبریج به کار رفته است^۵.

بعضی از اقتصاددانان مکتب اقتصادی را به هر قاعده اساسی اقتصادی که با ایده عدالت اجتماعی ارتباط یابد تعریف کرده‌اند و عدالت را حد فاصل مکتب و علم می‌دانند. از طرفی عدالت را به منزله شاخصی می‌دانند که افکار مکتبی را از نظریات علمی جدا می‌کند^۶.

در مکتب اقتصادی اسلام اصولی وجود دارند که متضمن رسیدن به اهداف مکتب در ابعاد اقتصادی می‌باشد نظیر اصل حرمت ربا، اصل لا ضرر، قاعده عدم تعاون بر اثم و عدوان^۷ و نظایر اینها.

باید و نبایدهای مکتبی اسلام اموری کلی هستند که رعایت آنها از طرف مکتب توصیه می‌شود.

انسان به خوراک، پوشاک و غیره. بعضی دیگر از مسائل اقتصادی رنگ محیط و زمان به خود می‌گیرند و تغییر می‌یابند و در ارتباط با شرایط عوض می‌شوند.

ویژگی دیگر علم اقتصاد این است که خواست و تمایل افراد در تعیین چگونگی شکل‌گیری روابط بین پدیده‌های اقتصادی بی‌تاثیر است. گرچه به‌طور غیرمستقیم می‌توان به نوعی در شکل‌دهی بعضی از تغییرات اقتصاد موثر بود و با تعبیه بعضی سازوکارها در رفتار انسانها تاثیر گذاشت لیکن با فراهم شدن بعضی از اسباب و علل، وقوع حوادث تبعی امری حتمی است نظیر افزایش قیمت‌ها که با فراهم شدن بعضی اسباب و علل وقوع آن قطعی است و کسی نمی‌تواند از حدوث آن جلوگیری کند.

به عنوان مثال کمبود عرضه نسبت به تقاضا موجب افزایش قیمت‌ها می‌شود این پدیده قضیه‌ای کلی است که در جوامع مختلف صدق می‌کند لیکن در هر جامعه‌ای با توجه به شرایط و اوضاع و احوال اقتصادی، فرهنگی و سیاسی کم و بیش مقدار آن متفاوت است.

اثر شرایط در این قضیه باعث شدت و ضعف آن می‌شود اما اصل افزایش قیمت‌ها ناشی از کمبود عرضه امری قطعی است. در این مثال که کمبود عرضه نسبت به تقاضا منجر به افزایش قیمت‌ها می‌گردد در حقیقت بیان يك واقعیت است که اتفاق می‌افتد. حال این پدیده امری پسندیده است یا نکوهیده، مسئله جداگانه‌ای است.

از این رو علم اقتصاد جنبه مذهبی و مکتبی ندارد و نمی‌توان گفت که علم اقتصاد اسلامی یا علم اقتصاد سرمایه‌داری.

دیدگاه‌ها در این زمینه

امروزه بعضی از اقتصاددانان این علم را به دو بخش "اقتصاد اثباتی"^{۱۱} و "اقتصاد دستوری"^{۱۲} تقسیم می‌کنند. اقتصاد اثباتی به شاخه‌ای از اقتصاد اطلاق می‌شود که مطالعه، بررسی و کشف روابط موجود بین پدیده‌های اقتصادی را بر عهده دارد. در این شاخه با توجه به ابزار علمی، به بررسی و مطالعه پدیده‌های اقتصادی آن طور که هستند پرداخته می‌شود. اقتصاد دستوری یا اقتصاد هنجاری به شاخه‌ای از اقتصاد گفته می‌شود که در آن به بررسی پدیده‌های اقتصادی آنطور که باید باشند، پرداخته می‌شود.

بعضی از دانشمندان به اقتصاد اسلامی نیز در قالب اقتصاد اثباتی و دستوری نگریسته‌اند و در همان چارچوب تحلیل کرده‌اند. این گروه معتقدند که اسلام یک دین است لذا اقتصاد اسلامی پیش از هر چیز اقتصاد دستوری است زیرا اسلام دارای احکام ارزشی است. همچنین اسلام از مفاهیم اثباتی درباره واقعیت‌های اقتصادی عاری نیست. پس می‌توانیم احکام ارزشی اسلامی را جایگزین احکام ارزشی غیر اسلامی کنیم و مفاهیم اسلامی را بر ذخیره مفاهیم اثباتی اقتصاددانان بیفزاییم و به نتایج دست یابیم.^{۱۳}

بعضی از دانشمندان با فرض قبول چارچوب اقتصاد اثباتی و دستوری نظرشان این است که بیشتر در زمینه شرح و تفصیل‌های اساسی در زمینه یک مسئله اقتصادی خاص مثل ربا و مباحث مربوط به آن به بررسی پرداخته شود و شکل جدیدی به آنها داده شود.^{۱۴}

عده‌ای اعتقاد دارند که مرزبندی بین اقتصاد اثباتی و هنجاری غیر ضروری بسیار مشکل و احتمالاً غیر ممکن است.^{۱۵} گروهی نیز بر این باورند که تقریباً همه احکام اساسی علم اقتصاد به گونه‌ای تجویزی‌اند یعنی می‌توان

گفت اقتصاد مشخصاً نه علمی اثباتی، نه علمی توصیفی، که علمی هنجاری یعنی تجویزی است.^{۱۶}

دفتر همکاری‌های حوزه و دانشگاه، اقتصاد را تحت سه عنوان اقتصاد تشریحی، اقتصاد تحلیلی و اقتصاد تدبیری مورد بررسی قرار می‌دهد.^{۱۷} منظور از اقتصاد تشریحی از

می‌شود.^{۱۸} در باب جامعیت اسلام لازم است به چند مورد اشاره شود. در روایات از امام جعفر صادق علیه‌السلام نقل است که ایشان فرمود: تمام احتیاجات مردم در دین اسلام وجود دارد و مسئله‌ای نیست که در آئین اسلام از آن بحث نشده باشد حتی دیه خراش.^{۱۹}

جامعیت و حل مشکلات مردم

دیدگاه آنان بخشی از اقتصاد است که به صورت امر و نهی‌ها و یا تفسیر و ارزیابی آنها در یک مکتب ارائه شده است و اقتصاد تحلیلی را معادل علم اقتصاد می‌دانند که رفتارهای بشری را در زمینه تولید، توزیع و مصرف، تجزیه و تحلیل می‌کند^{۱۸} و اقتصاد تدبیری را معادل سیاست اقتصادی دانسته که هدف آن تدبیر جامعه بر مبنای قواعد اقتصاد تشریحی برای جهت بخشیدن به وضع اقتصادی کشور و رفع مشکلات و نابسامانی‌های اقتصادی آن است.^{۱۹}

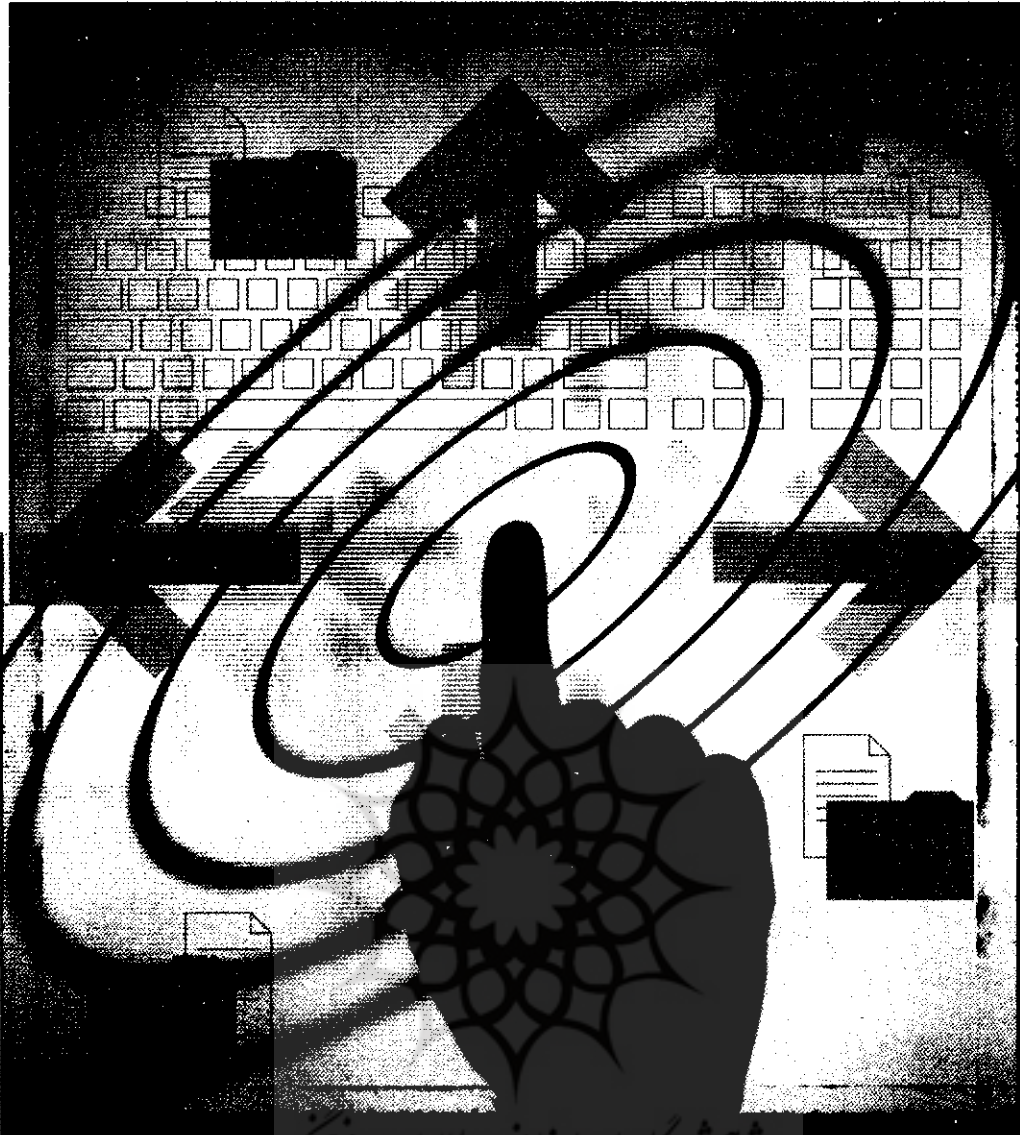
جامعیت اسلام

جامعیت و همه جانبه بودن از ویژگی‌های مسلم آئین اسلام است که دامنه وسیع آن تمام صحنه‌های زندگی بشر را شامل

در نهج‌البلاغه این طور می‌خوانیم: پیامبر اسلام با تصدیق و اعترافی که در دست داشت با نور هدایت برانگیخته شد آن نور هدایت قرآن است. از او بخواهید تا گویا شود ولی او سخن نخواهد گفت و من شما را از آن آگاه می‌سازم. بدانید این اخبار گذشته و آینده و درمان دردهای شما و تنظیمات معیشت زندگی و روابط شما در آن است.^{۲۰}

از مجموع مطالعات و بررسی‌ها فهمیده می‌شود که شریعت اسلام در زمینه‌های گوناگون زندگی نظامی دارد. اگر دین برای کوچکترین مشکلات زندگی حتی خراش حکمی دارد مگر می‌شود درخصوص مسائل اقتصادی و معیشتی مردم که بسیار با اهمیت‌تر است بی‌تفاوت باقی بماند؟

بنابر موارد فوق الذکر به نظر می‌رسد نگرش اسلام بر اقتصاد از نوع نگرش سیستمی است. به این معنی که اقتصاد در اسلام بخشی از مجموعه نظاماتی است که با یکدیگر ارتباط تنگاتنگ و سیستمی دارند و هر روز با پیشرفت تکنولوژی این ارتباطات پیچیده‌تر می‌شود.

دیدگاه اسلام به اقتصاد یک دیدگاه یکسونگرانه و اقتصادی صرف نیست بلکه با توجه به جامعیت اسلام، اقتصادی مورد نظر است که با فرهنگ، جامعه، حقوق، روابط بین‌الملل و... در ارتباط است. کمالینکه امروزه نیز بحثهای مربوط به ارتباط

اقتصاد با صنعت، محیط زیست، بهداشت و... در اکثر جوامع در حال بحث و بررسی است.^{۳۳} اقتصاد اسلام صرفاً در حد چند توصیه اخلاقی، اجتماعی و عبادی نیست. در عین حال که در اقتصاد اسلامی همه موارد فوق وجود دارد و به همین دلیل ارتباط اقتصاد اسلامی با اخلاق، اجتماعات، عبادات و... بسیار زیاد است و همه اینها دلیل بر جامعیت اقتصاد اسلامی است. آنچه در قرآن و مکمل آن در احادیث آمده را می‌توان اصول کلی مکتبی تلقی نمود. هر مکتب اقتصادی و از جمله مکتب اقتصادی اسلام شامل مجموعه‌ای از رهنمودهای کلی و باید و نبایدهای مکتبی است که متضمن

حصول اهداف مکتب در بعد اقتصاد می‌باشد نظیر حرمت ربا^{۳۴}، نفی استثمار و بهره‌کشی انسان از انسان، نفی ضرر و زیان^{۳۵}، نفی تمرکز مال و ثروت نزد عده‌ای خاص^{۳۶} و از این قبیل. مجموعه این امر و نهی‌های مکتبی به هیچ وجه نشانگر چارچوب دقیق عملکرد سیستم اقتصادی نیست. سیستمی که در آن همه اجزای اقتصاد هماهنگ در ارتباط با هم و منظم عمل نموده و در عین حال همه اهداف مکتب را در بعد اقتصادی تامین کند. به عنوان مثال در هیچ مکتبی روش مبارزه با حرمت ربا یا نحوه جلوگیری از استثمار مشخص نشده است. مکانیسمی که در عین پرهیز از ربا، استثمار و

نیز به الزاماتی که این نوع نگرش بدنبال دارد توجه نکرده‌اند. در ذیل به بعضی از این موارد اشاره می‌شود. دفتر همکاریها، نظام اقتصادی، سیستم اقتصادی و مکتب اقتصادی را به جای یکدیگر به کار می‌برد و نظام اقتصادی را بیان کننده این می‌داند که وضعیت اقتصادی موجود مطلوب است یا نامطلوب و وضعیت مطلوبی که برای تامین عدالت در نظر گرفته است، چگونه است؟^{۲۹} به اعتقاد آنان نظام اقتصادی براساس ارزشهای مورد نظر يك جامعه در بعد اقتصادی عدالت اجتماعی شکل می‌گیرد. آنها نیز این تعریف را از شهید صدر گرفته‌اند که می‌گوید: فکر عدالت حد فاصل علم و نظام اقتصادی و علامت فارقی است که بوسیله آن افکار مربوط به نظام اقتصادی از نظریات علمی تمیز داده می‌شود.^{۳۰} بعضی مشخصه اصلی هر نظام (سیستم) را نوع قوانین و مقررات و نحوه تصمیم‌گیریهای فردی و جمعی در آن می‌دانند و وظیفه اصلی هر نظام را ایجاد هماهنگی و توازن میان نهادهای مختلف برای حرکت از وضع موجود به سمت مطلوب می‌دانند.^{۳۱}

آیت الله معرفت معتقد است که اسلام در هر بعدی از زندگی بشر دارای مبانی خاصی است. مبانی اقتصاد از مکتب گرفته می‌شود اما نظام را باید بسته به شرایط

سابقه نگرش سیستمی به اقتصاد اسلامی

اندیشه سیستمی برخلاف تفکر تجزیه‌گرایانه یا عنصرگرایانه که برای عناصر بنیادی اصالت قائل بوده است کل هر پدیده را اساس کار قرار می‌دهد. از این دیدگاه يك "سیستم" خود دارای شخصیت و رفتاری است که در عناصر متشکله آن وجود ندارد و فقط در قالب مجموع آن عناصر و به صورت کلی تبلور تجلی می‌کند.^{۳۲} هدف اصلی نگرش سیستمی دستیابی به تبیین جامعی از جهان و پدیده‌های آن است. معتقدین این نظریه بر این باورند که يك ارگانسیم، صرفاً مجموع عناصر جداگانه نبوده بلکه سیستمی است که دارای نظام و کلیت می‌باشد. این سیستم بجای آنکه مانند اجسام ظاهراً متشکل از تعدادی اتم باشد، موجودیتی شبیه شعله و یا بلوری است که مرتباً در حال تغییر و تبدیل است.^{۳۳}

نگرش سیستمی به اقتصاد اسلامی یا به عبارت دیگر سیستمی دیدن اقتصاد اسلامی مسئله جدیدی نیست بلکه بعضی از اقتصاددانان مسلمان در گذشته نیز بدان توجه داشته‌اند. لیکن تاکید زیادی بر آن نکرده‌اند و بعضاً سیستم را با مکتب مترادف گرفته‌اند و به نقش و جایگاه این نوع نگرش در اقتصاد اسلامی آنچنان که باید نپرداخته‌اند و متعاقب آن

حق کشی، بتواند شکوفائی، رشد و توسعه اقتصادی را نیز بدنبال داشته باشد. همچنین روش یا الگویی برای عملکرد سیستم بانکی منسجم و هماهنگ که در عین تشویق و تسهیل فعالیت‌های اقتصادی بتواند هماهنگی لازم را در بازارهای کار و سرمایه، کالا و خدمات ایجاد کند در منابع مکتبی وجود ندارد. زیرا مکتب خط مشی کلی مسائل را تعیین می‌کند و در حد کلیات باقی می‌ماند در حالی که جزئیات رنگ و بوی زمان و مکان به خود می‌گیرند. به این ترتیب نوعی عدم ارتباط و انسجام بین احکام ثابت مکتب و تعیینات مسائل کلی در طی زمان و در جوامع مختلف به چشم می‌خورد که لازم است به شکلی حل و فصل شود. این امر با توجه به اینکه بین احکام (مکتب) اسلام ارتباط وجود دارد، به این مفهوم که حکمتی در ماورای همه احکام اسلامی قرار دارد و آن اداره کامل نظام اقتصادی با توجه به آرمانهای مکتبی است که در سیستم اقتصاد اسلامی قابل حل است. به عبارت دیگر تنها از طریق سیستم اقتصادی است که می‌توان هماهنگی و انسجام لازم را بین احکام مکتبی و مسائل مبتلا به جاری برقرار کرد.

مختلف زمانی و مکانی تنظیم و طراحی کرد^{۳۲}. عده‌ای از دانشمندان نظام اقتصادی را تحت تاثیر ایدئولوژی می‌دانند و سه مشخصه اصلی هر نظام یا سیستم اقتصادی را ایدئولوژی، نهادها و مقررات حاکم می‌شمارند. به نظر آنها اقتصادها برحسب آنکه تابع کدام ایدئولوژی باشند، نهادهای متفاوتی را بوجود می‌آورند و قواعد متفاوتی را در ارتباط با رفتارهای اقتصادی سامان می‌دهند^{۳۳}. گروهی دیگر ویژگیهای نظامهای اقتصادی مختلف را در سه مقوله چگونگی مالکیت منابع تولید، چگونگی تصمیم‌گیری نسبت به مسائل اقتصادی و ماهیت انگیزه‌های پیشنهادی به مردم می‌دانند^{۳۴}.

در حالی که نویسنده‌ای دیگر معتقد است: در بررسی یک نظام نباید یک جزء را از اجزاء دیگر مجموعه جدا کرد و تنها مورد بررسی قرار داد زیرا اطلاع بر مجموعه عظیم شبکه‌های اتصالاتی مستقیم و غیر مستقیمی که یک جزء را احاطه کرده است امکان دیدن تصویر جامع و کلی نظام را میسر می‌سازد و موجب می‌شود تا نقش هر یک از اجزا و کارایی آن در رسیدن و دستیابی به اهداف نظام بخوبی درک شود^{۳۵}. عده‌ای نیز بر این باورند که: (سیستم) اقتصاد عبارت از اسلوبی است که جامعه ترجیح می‌دهد در حیات اقتصادی و حل معضلات عملی خویش از آن پیروی کند^{۳۶}.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

با توجه به مباحث گذشته به طور اجمال می‌توان گفت:

۱- علم اقتصاد به بررسی روابط بین پدیده‌های اقتصادی می‌پردازد و چگونگی روابط بین پدیده‌های اقتصادی را مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد. چون علم اقتصاد از نوع علوم اجتماعی است و مسائل علوم اجتماعی تحت تاثیر شرایط

مختلف محیطی، فرهنگی و اجتماعی درجه تحقق‌شان کمتر و بیشتر می‌شود و نوع ظهور و تجلی آنها در جوامع مختلف متفاوت است. اما وجه غالب در این مسائل این است که نوعی روابط علی بین متغیرهای اقتصادی وجود دارد.

یک سیستم اقتصادی به

صورت خودکار

عمل می‌کند و همه اجزای

آن هدف مشخصی را تعقیب می‌کنند

۲- مکتب اقتصادی عبارتست از مجموعه رهنمودها و باید و نبایدهای کلی که هر مکتب و جهان بینی برای رسیدن به جامعه آرمانی خود در امور اقتصادی بیان می‌کند. مکتب اقتصادی اسلام منبعث از قرآن است در این کتاب اصول و استراتژیهای کلی و چارچوبهای مورد قبول اسلام بیان شده است. جامعه‌ای که اسلام برای پیروان خود نوید می‌دهد جامعه‌ای مستقل^{۳۷}، نوأم با عدالت و قسط^{۳۸}، جامعه‌ای که در آن هرگونه ستمگری و ستم‌کشی و سلطه‌گری و سلطه‌پذیری^{۳۹} نفی شده است. جامعه‌ای که در آن مال و ثروت مایه بقا و زندگی اجتماعی است و نباید در اختیار سفها قرار گیرد^{۴۰} بلکه بر اساس اصل جان‌شینی^{۴۱}، انسان خلیفه و امانتدار خداوند در زمین است و از منابع

طبیعی باید به بهترین وجه ممکن استفاده نماید. اما راه و روش مشخص و معینی که رسیدن به اهداف مکتب را تعیین کند، تبیین نشده است. ضرورتی هم برای تعیین آن وجود نداشته است. زیرا دین مبین اسلام برای همه قرن‌ها و نسلها است لذا در طی سالهای متمادی با وقوع مسائل مستحدثه در هر زمان ممکن است روش حل مسائل و مشکلات اقتصادی تا حدودی تغییر یابد. آنچه از نظر واضح دین مهم بوده است حاکمیت روح کلی مسائل اسلامی بر اقتصاد و مسائل اقتصادی بوده است.

حال اینکه روش حصول به این اهداف چگونه باید باشد، امری است که در حیطه مسائل مکتبی نیست. به عنوان مثال رفع فقر و محرومیت و تعمیم عدالت از اصول کلی مکتب اقتصادی اسلام است اما مکانیسم رسیدن به این اهداف مسئله‌ای است که در طی سالیان مختلف با تغییر شرایط و پدیده‌های اقتصادی تغییر می‌یابد. چون اولاً مصداق فقر و فقیر در طول زمان فرق می‌کند ثانیاً روشهای از بین بردن فقر با توجه به ویژگیها و ساختار اقتصادی کشورها در مراحل مختلف توسعه یافتگی متفاوت است از طرف دیگر برای رفع آن در هر جامعه‌ای با توجه به ساختارهای اقتصادی روش مقابله فرق می‌کند. از دید مکتب اسلام اصل، نفی فقر و یا تخفیف آن است، اینکه این امر به چه نحو تحقق می‌یابد مسئله‌ای جداست. از بحث در چگونگی علم اقتصاد و مکتب اقتصادی اسلام به این نتیجه می‌رسیم که هر یک از مقولات فوق در حیطه مشخصی کاربرد دارند و به نوبه خود لازم و ضروری هستند.

۳- اما نگرش سیستمی به اقتصاد اسلامی متضمن حل مسائل و مشکلات فعلی و پیش‌بینی رشد و توسعه اقتصاد در آینده است. سیستم اقتصادی اسلام مبتنی بر ایدئولوژی اسلامی است که از یک سو اهداف و ایده‌های کلی مکتب اسلام را مدنظر

قرار می‌دهد و از سوی دیگر با استفاده از آخرین یافته‌های بشری در زمینه علوم اقتصادی به دنبال نهادهایی است که بتواند با توجه به واقعیات حاکم بر زندگی بشری در جهت پاسخگویی و حل آنها اقدام نماید. بنا بر این می‌توان گفت: سیستم اقتصادی اسلام شامل مجموعه‌ای از قوانین، مقررات و سیاستهای حاکم بر روابط اقتصادی است که در درون آن يك جامعه اقتصادی می‌تواند منابع طبیعی و انسانی را به صورت کارا برای تولید به کار برده و نتیجه این تولید را برای مصرف توزیع نماید.

مجموعه اجزای این سیستم اقتصادی ضمن اینکه دارای هماهنگی درونی است با سایر نظامهایی که جنبه‌های دیگر زندگی انسان را ساماندهی می‌کنند سازگاری دارد. همچنین متکفل رشد و توسعه جامعه اسلامی با رعایت اصول کلی مکتب است.

۱-۳ از مهمترین نتایج عملی نگرش سیستمی به اقتصاد اسلامی، تعریف، تاسیس و تجدید ساختار نهادها و سازمانهای اقتصادی هماهنگ و مرتبط با هم است به نحوی که در عین روان سازی فعالیتهای اقتصادی و رفع مشکلات و تنگناها بتواند اهداف اقتصادی را نیز تامین نماید. فقدان نگرش سیستمی باعث می‌شود که در بسیاری از زمینه‌ها موفقیت لازم بدست نیاید. به عنوان مثال پدیده بانک که می‌توانست در جمهوری اسلامی ایران بسیار موفق‌تر عمل کند به دلیل عدم نگرش سیستمی و رعایت الزامات آن به ابزاری کم خاصیت، شبهه انگیز و با کارایی پایین تبدیل شده است. نرخ بهره بانکی مکانیسمی است که در زمینه جذب سپرده‌ها اعم از دیداری و غیر دیداری در سیستم ربوی موفق عمل می‌کند لیکن در سیستم اقتصاد اسلامی که ربا تحریم شده، این شبهه را در بعضی سپرده‌گذاران ایجاد می‌کند که هر نوع مازادی به سپرده بانکی حکم ربا پیدا می‌کند. از این نظر مکانیسم تشویق، جایزه

و سود جایگزین نرخ بهره شده است. نحوه استفاده از منابع مالی بانکها نیز موضوع دیگری است که شبهه قبلی را در اذهان تداعی می‌کند. زیرا دریافت درصدهای بالای نرخ از استفاده‌کنندگان تسهیلات به هیچوجه با عنوان کارمزد سنخیتی نداشته مفهوم ربا را در اذهان تشدید می‌کند. از این جهت بسیاری از سپرده‌گذاران به سیستم بانکی به دیده پدیده‌ای دست‌کم شبهه‌ناک می‌نگرند و هر جا جایگزینی برای آن بیابند بدان روی می‌آورند نظیر موسسات مالی و اعتباری و صندوقهای قرض‌الحسنه که به شدت پس از انقلاب رشد و توسعه یافته‌اند و به صورت رقیب جدی نظام بانکی عمل می‌کنند.

بنابر این آنچه باعث عدم توفیق اینگونه موسسات مالی و اعتباری گردیده عبارتند از:

الف - عدم هماهنگی و تطابق عملکرد بانک با نیازها و خواسته‌های عاملان اقتصادی به نحوی که بتواند نیازهای آنها به نقدینگی لازم را به موقع و با کارایی تامین نماید. همچنین بتواند با توجه به انگیزه‌های اقتصادی منابع لازم را با استفاده از ابزارهای اقتصادی فراهم کند. با توجه به اینکه عملکرد بانک مقوله‌ای اقتصادی است، در چارچوب عملکردهای عاملان اقتصادی باید بتواند پاسخ داده شود. این موضوع نشان دهنده عدم هماهنگی نظام بانکداری با واقعیات عینی و اجتماعی است.

ب - تناقض آشکار بین دستورات مکتبی (نفی ربا) با ظواهر عملکرد نظام بانکداری است. اخلاقیات، باورها و اعتقادات یک فرد مسلمان قطعاً بر عملکرد اقتصادی او نیز تاثیر می‌گذارد اما سیستم اقتصاد اسلامی گذشته از توصیه‌های اخلاقی و ترغیب و تشویق و توجه دادن به دنیای باقی و آخرت باید بتواند پاسخگویی مسایل و مشکلات اقتصادی جامعه نیز باشد.

۲-۳ یک سیستم اقتصادی به صورت خودکار عمل می‌کند و همه اجزای آن ضمن تفاوت در شکل و وظیفه، هدف مشخصی را تعقیب می‌کنند و سرانجام نتیجه مورد نظر را می‌توان از عملکرد آن انتظار داشت. این کار زمانی مقدور است که کلیه مقولات اقتصادی از جمله بانکداری از یک طرف منطبق بر واقعیات علمی باشد و بتواند از طریق تکیه بر یافته‌های علمی اقتصاد، وظایف اصلی نظام بانکداری را انجام دهد بدون اینکه خللی در کار ایجاد شود و از طرف دیگر اهداف مکتب اقتصادی اسلام را نیز تعقیب نماید (نفی ربا) تا مشروعیت نظام بانکداری اسلامی تضمین گردد. بنابر این آنچه در این میان دیده نشده، نگرش سیستمی به نظام بانکداری اسلامی است.

۳-۳ لزوم سازگاری و هماهنگی در عملکردها و اهداف امور اقتصادی - تضاد بین احکام اسلامی و محتوای عملکرد آن تنها شامل عملکرد بانکی نمی‌شود بلکه نهادهای اقتصادی و غیر اقتصادی دیگری را نیز شامل می‌شود که به ظاهر تضادی آشکار بین احکام اسلام و عملکرد آنها وجود ندارد. لیکن ممکن است در نتیجه تاثیرات متقابل عملکرد آنها منجر به برقراری نوعی روابط و پیامدهایی در جامعه باشد که با روح احکام اسلامی و اهداف مکتبی اسلام مغایر باشد. از این جهت بازنگری، تنقیح و سازگاری در روابط متقابل بخشهای مختلف اقتصادی نیز از جمله الزامات نگرش سیستمی است این امر بدین معنی است که مسئله به صورت جزئی و منفک از سایر مسائل و پدیده‌ها بررسی نشود بلکه به این اصل مهم توجه شود که هر مسئله‌ای و موضوعی به نحوی با سایر موضوعات نیز در ارتباط است. از این جهت در تجزیه و تحلیل مسائل به اثرات متقابل هر مسئله‌ای توجه گردد.

۳-۴ تغییرات مداوم و پرشتاب در علوم، زوایای جدیدی از زندگی مادی بشری

- را فرا روی قرار می‌دهد و ابعاد گوناگونی از زندگی را روشن می‌سازد از این جهت از ویژگیهای اصلی سیستم اقتصادی اسلام قابل تغییر بودن^{۳۳} آن در چارچوب اصول بنیادی اسلام است. این امر به هیچوجه با اصول ثابت و قطعی احکام اسلام منافات ندارد زیرا در عین ثبات احکام و مبانی^{۳۴}، تغییرات سریع تکنولوژیک از یک طرف و ضرورت پاسخگویی نظام اسلامی به مسایل مبتلابه دنیای جدید از طرف دیگر، لزوم هماهنگی سیستم اقتصادی اسلام را متناسب با تغییرات زمان ضروری می‌سازد. بنابراین به نظر می‌رسد تبیین، اصلاح و تغییر فلسفه موسسات و نهادهای اقتصادی موجود در راستای اهداف مکتب اقتصادی اسلام و در صورت لزوم ایجاد و تاسیس نهادهای جدید و منطبق بر اهداف اقتصاد اسلامی و هماهنگ با یکدیگر امری ضروری است. تازمانی که تغییری اساسی در اهداف و وظایف و کارکرد نهادهای موجود اقتصادی ایجاد نشود و آنها به صورت بنیادین تغییر اساسی نیابند نباید انتظار دستیابی به اهداف و آرمانهای اسلامی را داشت.
- ■
- پی نوشت‌ها**
- ۱- مصباح، محمد تقی، "آموزش فلسفه جلد ۱"، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۴ ص ۶۱.
  - ۲- سامونلسن، پل "اقتصاد جلد ۱" ترجمه پیرنیا حسین، بنگاه ترجمه و نشر ۱۳۶۵، ص ۶.
  - ۳- صدر، محمد باقر "اقتصاد ما جلد ۱"، ترجمه محمد کاظم موسوی، جهاد سازندگی خراسان، ۱۳۶۰ ص ۷.
  - ۴- صدر، محمد باقر "اسلام و مکتبهای اقتصادی"، ترجمه محمد نبی‌زاده، انتشارات مرتضوی، ۱۳۵۵ ص ۱۴۸.
  - ۵- ولله ملک السماوات والارض وما بینهما والیه المصیر. سوره مائده آیه ۱۸.
  - ۶- بختیاری، صادق "لزوم تلاش در جهت تدوین علم اقتصاد با رویکرد اسلامی"، مجله دانشکده علوم اداری و اقتصاد، سال دوازدهم، شماره ۱، صفحه ۷۳.
  - ۷- فرهنگ، منوچهر، "فرهنگ علوم اقتصادی"، موسسه عالی علوم سیاسی، ۱۳۵۱ ص ۱۱۳.
  - ۸- صدر، محمد باقر، "اقتصاد ما جلد ۲"، ترجمه دکتر اسپهبدی، جهاد سازندگی خراسان، ۱۳۶۰ ص ۱۹.
  - ۹- و احل الله البیع و حرم الربا، سوره بقره، آیه ۲۷۵.
  - ۱۰- تعاونوا علی البر و التوی و لا تعاونوا علی الاثم و العدوان، سوره مائده، آیه ۲.
  - ۱۱- Positive Economics.
  - ۱۲- Normative Economics.
  - ۱۳- خورشید، احمد، "مطالعاتی در اقتصاد اسلامی"، ترجمه محمد جواد مهدوی، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۷۴، ص ۲۰.
  - ۱۴- همان ماخذ، ص ۲۰.
  - ۱۵- Lipsey, et at, ۱۹۶۶, p ۲۹۱.
  - ۱۶- کاتوزیان، محمد علی "ایدئولوژی و روش در اقتصاد"، ترجمه، م قائده، ۱۳۷۴ ص ۱۴۸.
  - مبارک، محمد، "النظام الاسلامی الاقتصادي مبادئ و قواعد عامه"، بیروت دارالفکر، ۱۹۷۴، ص ۱۰.
  - ۱۷- دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، "درآمدی بر اقتصاد اسلامی"، موسسه در راه حق، ۱۳۶۳ ص ۸.
  - ۱۸- همان ماخذ ص ۱۱.
  - ۱۹- همان ماخذ، ص ۱۳.
  - ۲۰- صدر، محمد باقر "اسلام و مکتبهای اقتصادی"، ترجمه محمد نبی‌زاده، انتشارات مرتضوی، ۱۳۵۵، ص ۱۳۵.
  - ۲۱- همان ماخذ، ص ۱۶۹.
  - ۲۲- نهج البلاغه، فیض الاسلام، خطبه ۱۵۷.
  - ۲۳- سامونلسن، پل، "اقتصاد جلد ۱"، ترجمه پیرنیا حسین، بنگاه ترجمه و نشر، ۱۳۵۶، ص ۸.
  - ۲۴- و احل الله البیع و حرم الربا، سوره بقره، آیه ۲۷۵، یا ایها الذین آمنوا لا تاكلوا الربا
  - ۲۵- لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام - حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۷، ص ۳۴۱
  - ۲۶- کسی لا یكون دوله بین الاغنیاء منکم، سوره حشر، آیه ۷.
  - ۲۷- فرشاد، مهدی "نگرش سیستمی"، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۲، ص ۴۱.
  - ۲۸- همان ماخذ، ۳۴.
  - ۲۹- دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، "درآمدی بر اقتصاد اسلامی"، موسسه در راه حق، ۱۳۶۳ ص ۱۴.
  - ۳۰- همان ماخذ، ص ۱۴.
  - ۳۱- صدر، سید کاظم، "اقتصاد صدر اسلام"، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۵، ص، ض.
  - ۳۲- فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، سال دوم شماره هشتم، ۱۳۸۱ ص ۱۰-۱۱.
  - ۳۳- Cameron and Dolan, Vogt, ۱۹۸۸, p ۱۰.
  - ۳۴- Lipsey, et at, ۱۹۸۸, p ۹.
  - ۳۵- بناء رضوی، مهدی، "طرح تحلیلی اقتصاد اسلامی"، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۶۷، ص ۲۰۵.
  - ۳۶- صدر، محمد باقر، "اقتصاد ما" جلد اول، ص ۸
  - ۳۷- فاستوی علی سوجه - سوره فتح، آیه ۲۹.
  - ۳۸- فان فات فاصلحوا بینهما بالعدل و اقسطوا - سوره حجرات، آیه ۹.
  - ۳۹- وان تبتم فلکم روس اموالکم لا تظلمون و لا تظلمون. سوره بقره، آیه ۲۷۹.
  - ۴۰- و لا توتوا السفهاء اموالکم التي جعل الله لکم قیاماً. سوره نساء، آیه ۵.
  - ۴۱- انفقوا مما جعلکم مستخلفین فیہ. سوره حدید، آیه ۷.
  - ۴۲- بعضی از نویسندگان نظام اقتصادی اسلام را ثابت می‌پندارند. برای توضیح بیشتر مراجعه شود به میر معزی سید حسین، "اسلام و نظام اقتصادی" فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، سال اول، شماره سوم، ۱۳۸۰، ص ۹۱-۱۰۷.
  - ۴۳- منظور همان حلال محمد حلال الی

یوم القیامه و حرامه حرام الی یوم القیامه است. وسائل الشیعه جلد ۲۷، ص ۱۶۹.

منابع و ماخذ

- ۱- "قرآن کریم"، ترجمه الهی قمشه‌ای، انتشارات علمی، ۱۳۵۶.
- ۲- "نهج البلاغه"، ترجمه فیض الاسلام، ۱۳۵۱.
- ۳- "المعجم المفهرس"، محمد فواد عبدالباقی، انتشارات اسماعیلیان، ۱۳۶۴.
- ۴- حر عاملی، وسائل الشیعه، جلد ۲۷.
- ۵- امام خمینی، "موضوعات و رهنمودهای اقتصادی"، موسسه مطالعات و پژوهشهای بازرگانی، ۱۳۶۲.
- ۶- مجله دانشکده علوم اداری و اقتصادی، دانشگاه اصفهان، سال دوازدهم، شماره ۱، ۱۳۷۷.
- ۷- فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، سالهای مختلف.
- ۸- دفتر همکاریهای حوزه و دانشگاه، "درآمدی بر اقتصاد اسلامی"، موسسه در راه حق، ۱۳۶۳.
- ۹- صدر، سیدمحمدباقر، "اسلام و مکتبهای اقتصادی"، ترجمه محمد نبی‌زاده، انتشارات مرتضوی، ۱۳۵۵.
- ۱۰- صدر، محمد باقر، "اقتصاد ما جلد ۱"، ترجمه محمد کاظم موسوی، جهاد سازندگی خراسان، ۱۳۶۰.
- ۱۱- صدر، محمدباقر، "اقتصاد ما جلد ۲"، ترجمه دکتر اسپهبدی، جهاد سازندگی خراسان، ۱۳۶۰.
- ۱۲- صدر، سیدمحمدباقر، "نهادهای اقتصادی اسلام"، ترجمه غلامرضا بیات، فخرالدین شوشتری، ۱۳۵۸.
- ۱۳- صدر، سیدکاظم، "اقتصاد صدر اسلام"، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۵.
- ۱۴- مظاهری، حسین، "مقایسه‌ای بین سیستمهای اقتصادی جلد ۱"، موسسه دفتر انتشارات اسلامی، بدون تاریخ.
- ۱۵- مطهری، مرتضی، "شناخت در قرآن"،

- انتشارات سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ۱۳۶۱.
- ۱۶- مصباح یزدی، محمدتقی، "آموزش فلسفه"، سازمان تبلیغات اسلامی، جلد اول، ۱۳۶۴.
- ۱۷- ساموئلسن، پل، "اقتصاد جلد ۱"، ترجمه دکتر پیر نیا، بنگاه ترجمه و نشر، ۱۳۵۶.
- ۱۸- بهشتی، سید محمد، "اقتصاد اسلامی"، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، پائیز ۱۳۶۲.
- ۱۹- بهشتی، احمد، "اقتصاد در مکتب توحید"، کانون نشر حدید، بدون تاریخ.
- ۲۰- هاشمی رفسنجانی، "سیاست اقتصادی"، حزب جمهوری اسلامی، ۱۳۶۲.
- ۲۱- گلزاده غفوری، علی، "خطوط اصلی در نظام اقتصادی اسلام"، نشر فجر، بدون تاریخ.
- ۲۲- نوری، حسین، "اقتصاد اسلامی جلد ۱"، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۶.
- ۲۳- فرشاد، مهدی، "نگرش سیستمی"، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۲.
- ۲۴- دادگر، یدا، "نگرشی بر اقتصاد اسلامی"، پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۸.
- ۲۵- بناء رضوی، مهدی، "طرح تحلیلی اقتصاد اسلامی"، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۷.
- ۲۶- تسخیری، محمدعلی، "درسهایی از اقتصاد اسلامی"، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۸.
- ۲۷- فرهنگ، منوچهر، "فرهنگ علوم اقتصادی"، تهران، موسسه عالی علوم سیاسی، ۱۳۵۱.
- ۲۸- کاتوزیان، محمدعلی، "ایدئولوژی و روش در اقتصاد"، ترجمه م، قائد، تهران، ۱۳۷۴.
- ۲۹- جلال، رفعتی (رفیع)، "اصول حاکم بر روابط اقتصادی اسلام"، انتشارات میلاد، ۱۳۵۷.
- ۳۰- احمد، خورشید، "مطالعاتی در اقتصاد اسلامی"، ترجمه محمدجواد مهدوی، بنیاد

نشر پیمان و توسعه
 در پایان هر فصل
 منتشر میشود
www.idm.co.ir
تهران
صندوق پستی
۱۵۸۷۵/۸۶۷۸
info@idm.co.ir
جهت اشتراک
به سایت اینترنتی
مجله مراجعه نمایید.